

De eerste aflevering van de Europese Atlas. En de laatste?¹

J.J. Voskuil

In 1938 bracht Sigurd Erixon in Kopenhagen een groep volkskundigen bij elkaar met het doel een Europese volkskunde-atlas samen te stellen. Haar eerste taak was het ontwerpen van een vragenlijst. De eerste vraag op die lijst handelde over de jaarvuren². Vragen over jaarvuren waren al eerder gesteld (in 1933) in Duitsland en Oostenrijk. Op grond van de antwoorden was in 1937 een kaart verschenen in de Duitse volkskunde-atlas³, die weer aanleiding was geweest om dezelfde vragen ook in Nederland rond te zenden. Van minstens zoveel belang voor de prioriteit die aan het onderwerp gegeven werd, zal evenwel de studie van Waldemar Liungman zijn geweest, waarin deze een afzonderlijk hoofdstuk aan de jaarvuren in Europa had gewijd⁴. Dat hoofdstuk ging vergezeld van een verspreidingskaart die ten naaste bij aangaf wat men van een meer systematisch uitgevoerde enquête mocht verwachten. Het voorstel voor de Europese lijst verscheen in 1939. De oorlog maakte een voortijdig einde aan de onderneming.

In 1953 vormde Erixon op een congres in Namen een nieuwe commissie, met hetzelfde doel, maar met een geheel nieuwe bezetting⁵. Vooral de organisatorische problemen die de poging om Zuid- en Oost-Europa bij de werkzaamheden te betrekken met zich meebracht, veroorzaakten dat het tot 1966 zou duren voor het eerste congres van de Europese Atlas in Zagreb plaats had⁶. In de vragenlijst die aan het congres werd voorgelegd, kwam de vraag over de jaarvuren in een iets uitgebreidere vorm opnieuw voor en ze

¹ *Die Termine der Jahresfeuer in Europa*. Erläuterungen zur Verbreitungskarte. Redaktion: Matthias Zender. Göttingen 1980, Otto Schwartz & Co. (Forschungen zum Ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer I). XVI, 121 p.; 8 krt. in de tekst, 1 los bijgevoegde kaart van Europa in 5 stukken; DM 88,-; ISBN 3-509-01126-0.

² Folk-liv 3 (1939), 101-104.

³ *Atlas der deutschen Volkskunde*. Lief. 2. Leipzig 1937, Krt. 24-27.

⁴ Liungman, Waldemar. *Traditionswanderungen Euphrat-Rhein. Studien zur Geschichte der Volksbräuche*. Helsinki 1937 (FFC 118-119), 471-568.

⁵ Laos 3 (1955), 48-52.

⁶ *Bericht [der] Internationale[n] Arbeitskonferenz über die ethnologische Kartographie*, 8.-10. Februar 1966. Zagreb 1968.

werd tenslotte (met de vragen over de ploeg en het dorsen) uitgekozen voor de eerste ronde. Twee jaar later, op het tweede congres in Bonn, had Zender al een kaart en een commentaar klaar, die weliswaar voorlopig waren, maar waaraan weinig meer zou worden toegevoegd⁷. De discussie over de grondslagen moest toen nog beginnen.

Ik heb nooit begrepen waarom de discussie over de grondslagen van de atlas-onderneming zo laat op gang kwam en waarom ze, toen ze eenmaal begonnen was, zoveel weerstand wekte dat ze nooit behoorlijk is gevoerd. Blijkbaar bestond er onder de generatie die het plan opzette een zo volledige overeenstemming over de uitgangspunten en het doel, dat de strekking van de vragen en later de kritische opmerkingen uit de tweede generatie, die in de opeenvolgende verslagen van de congressen steeds meer ruimte zouden gaan innemen, niet werden begrepen. Op het congres in Visegrád in 1974 leidde dat tenslotte tot een uitbarsting, met een groteske afloop, die de diepe kloof die in de loop van de jaren was ontstaan, zichtbaar maakte. Ook deze eerste publicatie van de Europese Atlas is met de hypotheek van die tegengestelde opvattingen belast.

Hoewel de uitgangspunten nooit met zoveel woorden zijn geformuleerd, zijn ze uit de verschillende publicaties van de grondleggers van de atlas en uit hun stellingname in de discussies wel af te leiden. Ze komen erop neer, dat een groot aantal elementen uit de traditionele Europese cultuur teruggaan op de vroege middeleeuwen of zelfs op de laat-Romeinse tijd, waardoor hun verspreiding een afspiegeling is van de culturele betrekkingen in de tijd vóór het totstandkomen van de huidige nationale grenzen⁸. In die zienswijze kunnen verspreidingskaarten een bron zijn voor de kennis van die betrekkingen. De atlas zou die bron letterlijk in kaart brengen⁹. De enige problemen die in die eerste periode steeds opnieuw ter sprake kwamen, waren organisatorische en technische (de grondkaart) en de keuze van de onderwerpen. Het voorstel van Bratanić (Zagreb 1966) om als begrenzing in de tijd het tijdstip van de industrialisatie te kiezen, zodat de recente

⁷ Bericht [der] zweite[n] Arbeitskonferenz der Organisationskommission für den Volkskundeatlas Europas und seiner Nachbarländer, 12.-15. März 1968 in Bonn, hrsg. im Auftrag der Ständigen Internationale Atlaskommission, zusammengest. v. J. Fellenberg-Reinold. Bonn 1970, 30-43.

⁸ Vgl. b.v. Manne Erikson in zijn bespreking van de Atlas der deutschen Volkskunde (Folk-liv 4 (1940), 110): 'One point, however, is entirely clear from what has appeared of ADV, up to now, viz. that the whole of West Europe has a folk-culture which, while it varies greatly, yet in its fundamental features is common - passing right over all national and language boundaries. It is the legacy of antiquity and the Christian Middle Ages, which still makes West Europe a cultural unit, whether one is willing to admit it or not.'

⁹ Vorwort, p. IX: 'Der Atlas sollte nicht als illustrative Übersicht der gewonnenen Kenntnisse in nationalem Rahmen gelten, sondern sollte als unerlässliche Notwendigkeit ein Forschungsinstrument der ethnologischen Wissenschaft werden', en *Zusammenfassung*, p. 105: 'Wir sehen diese weitgespannte und erstmals genaue Übersicht über die Verbreitung der Termine der Jahresfeier, [...], als Quellenpublikation'.

veranderingen in het culturele patroon buiten de beschouwingen zouden blijven, werd zonder verdere discussie in de eerste congresresolutie overgenomen¹⁰.

Over die chronologische begrenzing ontstonden de eerste moeilijkheden. Grober-Glück, die voor het tweede congres in Bonn (1968) op grond van reeds gepubliceerde kaarten een proefkaart van het dorsen had moeten maken, vroeg zich af of het wel aanging om gegevens die in het ene land betrekking hadden op de tijd rond 1900 en in het andere op de tijd rond 1940 op één kaart te brengen. Toen Zender¹¹ en Bratanić¹² dat bezwaar wilden wegnemen met de opmerking dat de gelijktijdigheid van de gegevens niet zo belangrijk was, mits ze maar betrekking hadden op de tijd vóór de industrialisatie, viel Wiegelmann haar bij. Hij vond dat het wel degelijk verschil maakte of zo'n gegeven van 1820 of van 1940 was en pleitte voor het vaststellen van een voor alle landen geldend tijdstip, bijvoorbeeld 1900, met een verantwoording van oudere en nieuwere gegevens in het commentaar. Bratanić was daar tegen. Zender zocht naar een compromis. Hij wilde de grens eerst bij 1860-70, daarna bij 1880 leggen, maar wees tegelijk op de praktische bezwaren, waarna de discussie bij gebrek aan andere dan formele argumenten verzandde¹³.

Twee jaar later, op het congres in Helsinki, kwam Wiegelmann er met een

¹⁰ *Bericht* [enz., zie noot 6], 26: 'Die Teilnehmer sind darüber einig, dass die Bedeutung des begonnenen EA vor allem in seinem methodischen Wert als Forschungsinstrument liegt. Im Sinne der notwendigen Vergleichbarkeit sollen die Verhältnisse der präindustriellen Periode dargestellt werden. Der Atlas wird vor allem die für die grossräumliche Betrachtung wichtigen grossen Zusammenhänge und Unterschiede darstellen, während landschaftliche Sonderbildungen und Veränderungen in den Bereich der nationalen Atlanten gehören'.

¹¹ *Bericht* [enz., zie noot 7], 96: 'Es wird sich niemals für alle Länder die volle zeitliche Übereinstimmung, z.B. 1900-1910, erreichen lassen. Es ist auch nicht ganz so wichtig. Wir haben den Ausdruck von Herrn Bratanić 'Präindustrielle Kultur' festgehalten. Die Unterschiede die sich dann ergeben, sind ja im wesentlichen der Unterschied zwischen den alten handwerklichen und der industriellen Form [. . .] Da werden die weissen Flächen, je nachdem welches Jahrzehnt oder welches Jahr bearbeitet ist, sehr unterschiedlich sein. Die Verbreitung als Ganzes aber interessiert uns ja vom internationalem Gesichtspunkt aus mehr; die weissen Flächen sind von der Innovation, vom nationalem Standpunkt aus weitaus interessanter. Sie werden für die internationalen Zusammenhänge nicht unbedingt die Bedeutung haben wie die Tatsache, dass wir wissen, dass, wenn auch heute noch sehr verstreut, in einer ganz bestimmten Landschaft eine ganz bestimmte alte Form vorkommt'.

¹² *Bericht*, 97: 'Zu den Bedenken von Frau Dr. Grober möchte ich sagen, dass wir das [. . .] Problem in Zagreb prinzipiell schon gelöst haben. Es kommt uns nicht auf das Jahr der Sammlung an, sondern auf die Erfassung der präindustriellen Kultur'.

¹³ De volgende dag, toen Wiegelmann er nog eens op terugkwam bij de bespreking van een reeks vragen over de wanden van het huis, probeerde Bratanić de discussie af te kappen met de opmerking: 'Wir fragen nach den ältesten erreichbaren Objekten'. Wiegelmann: 'Die ältesten erreichbaren sind vielleicht aus dem 16. Jahrhundert'. Bratanić: 'Ich meinte selbstverständlich die früheste Erinnerung unserer Gewährsleute'. (117).

omweg op terugen ditmaal kreeg hij steun van Klees en van mij¹⁴. Het begon met een opmerking van Vilkuņa. Deze wees erop dat de vorm van de ploeg in Finland afhankelijk was van zijn functie. Bratanić achtte dat niet wezenlijk. Wiegelmann wel. Hij was van mening dat de kaart alleen ploegen met dezelfde functie mocht bevatten. Zender was het ditmaal met hem eens en Wiegelmann maakte van de gelegenheid gebruik om opnieuw te pleiten voor een kaart die behalve aan de functie aan een bepaald tijdstip (alweer: 1900) gebonden was, ook als dat tot consequentie zou hebben dat een aantal westeuropese landen bedekt zou worden met een teken voor de ijzeren fabrieksploeg. Bratanić wees dat voorstel categorisch af met het argument dat het ons tenslotte ging om de grote historische verbanden en dat die alleen zichtbaar werden wanneer we de moderne ontwikkeling (die in elk land op een ander tijdstip was gekomen) uitschakelden¹⁵.

Toen de discussie de volgende dag werd voortgezet, vroeg ik of dat inhield dat we ook ploegen moesten opnemen die al tijdens de voorindustriële periode verdwenen waren. Bratanić reageerde daar niet afwijzend op, maar omdat uit zijn reactie niet duidelijk was of hij de strekking van de vraag had begrepen, verduidelijkte ik haar met een voorbeeld uit de sfeer van de jaarvuren. In het noordoosten van ons land werd in de 17e en 18e eeuw een meivuur gebrand. Hield dat niet in dat we naast onze enquêtes ook historisch onderzoek moesten doen? Peesch (DDR) verklaarde zich tegen. Bratanić niet. Het tijdstip vond hij niet interessant, als het maar belangwekkend materiaal opleverde¹⁶. Uit zijn formulering bleek evenwel dat hij de vraag niet wilde begrijpen als een waarschuwing dat er ook vóór de industrialisatie

¹⁴ Bericht [der] dritte[n] Arbeitskonferenz der Organisationskommission für den Volkskundeatlas Europas und seiner Nachbarländer, 11.-14. Mai 1970 in Helsinki, hrsg. i. A. der Ständigen Internationalen Atlaskommission. zusammengest. v. J. Fellenberg-Reinold. Bonn 1972.

¹⁵ Bericht, 12-13 Bratanić: 'Wir sind auf verschiedenen Tagungen übereingekommen, dass wir für den europäischen Atlas jene Erscheinungen und Zielsetzungen nehmen, die für die grossen Zusammenhänge im kontinentalen Ausmass wichtig sind. Wenn wir die Zeit um 1900 wählen, werden sich grosse Unterschiede zeigen, und die Karte wird ganz anders aussehen. Das heisst, wir erforschen in diesem Falle die Unterschiede zwischen den Völkern zu einem bestimmten Zeitpunkt. Mit der anderen Betrachtungsweise erforschen wir die Zusammenhänge zwischen den einzelnen Völkern und Kulturen, also nicht was sie zu einem bestimmten Zeitpunkt unterscheidet, sondern was sie einmal, vor der Industrialisierung, verband oder trennte. Aus vielen Gründen haben wir diese Betrachtungsweise gewählt'.

¹⁶ Bericht, 27: 'Alle diese Erscheinungen sind für uns die Zeugnisse für Kulturereignisse bei den europäischen Völkern, für ihre Verbindungen in der Vergangenheit, die wir auf andere Weise nicht erhalten können. Deshalb ist es nicht so wichtig, einen chronologischen Punkt zu setzen. Wir können provisorisch einen solchen festlegen, für Deutschland z.B. um 1900. Wenn wir Material aus präindustrieller Zeit um 1900 finden, brauchen wir nicht weiter zurückzugehen, anderenfalls müssen wir auf Literatur, Archive, Museen usw. zurückgreifen. Es gibt eine Geschichtsauffassung, die für Ethnologie von grosser Bedeutung ist, die Auffassung, dass in der Geschichte nicht immer die chronologische Folge das Wichtigste ist, sondern was in der Geschichte wirklich geschehen ist, d. h. wir umschreiben eine historische Zeitspanne. Wenn diese Zeitspanne sich von anderen Zeitspannen unterscheidet, wird durch diese blosse Beschreibung eine Einheit geschaffen'.

grote veranderingen in het verspreidingsbeeld hadden plaats gehad. Hij hield koppig vast aan de idee dat er ergens in het verleden van de verschillende Westeuropese landen een tijdstip lag waarop deze vergelijkbaar waren met de nog niet-geïndustrialiseerde in het oosten en zuiden, alsof de geschiedenis buiten de tijd om is opgebouwd uit homogene perioden. Pas toen Wiegelmann hem verweet dat hij daarmee teruggreep op de volkomen verouderde theorie dat er vóór de industrialisatie eeuwenlang niets veranderd is, en nog eens pleitte voor een duidelijk in de tijd begrensde kaart, eventueel met een afzonderlijke kaart voor een vroeger tijdstip, was hij bereid zich terug te trekken op een periode van 100 jaar [!], een compromis dat de steun van Zender kreeg.

Hoever die opvatting van die van de tweede generatie verwijderd was, bleek diezelfde middag, toen Klees vroeg waar we eigenlijk mee bezig waren. We verzamelden gegevens over de tijd rond 1900. Als we ons daartoe beperkten, zouden de etnologen over 50 of 70 jaar weer gegevens over onze tijd moeten verzamelen. Lag het niet meer voor de hand om ons onderzoek door te trekken tot op vandaag en ook aandacht te besteden aan de verspreiding en verspreidingsprocessen in onze tijd? Dat was op dat ogenblik in dat gezelschap een revolutionair voorstel, dat alleen door Wiegelmann gesteund werd, waarna het bij monde van Zender werd afgewezen¹⁷. Misschien was het voor hem aanleiding om op de laatste dag van het congres nog eens nadrukkelijk te formuleren wat voor hem de betekenis van de samenwerking was: zichtbaar te maken met behulp van een beperkt aantal kaarten, hoe de cultuur in Europa vervlochten was en vanuit welke cultuurcentra en langs welke wegen dat beeld in de afgelopen 2000 jaar gevormd was. Dat had nog kunnen zijn misverstaan, als hij er niet aan had toegevoegd, dat wij op die wijze beter dan de geschiedwetenschap een bijdrage konden leveren aan de kennis van een verleden waarvoor de historische bronnen schaars waren. Die woorden waren niet voor tweemaal uitleg vatbaar. De culturele samenhang die hij op het oog had, was die welke tot stand was gekomen in de periode van de verbreiding van het christendom, de periode tussen de val van het Romeinse Rijk en de vorming van de

¹⁷ *Bericht*, 39–40: 'Innovationsforschung ist sicherlich etwas sehr wichtiges, aber wir müssen doch berücksichtigen[. . .], dass wir bisher vor allem in der Sachkunde Verhältnisse haben, die sich in einem langen, ständig andauernden Prozess entwickelt haben. Jetzt haben wir in allen Ländern den radikalen Bruch. Es kommt eine ganz neue Welt an uns heran. Sie hat noch gewisse Verbindungen mit der Vergangenheit, aber wir stehen doch vor der Tatsache, dass Geräte [usw.] die den Menschen in der Grundstruktur, wenn auch in einer immer wieder veränderten Form, über Jahrtausende begleitet und ihm das Leben ermöglicht haben, plötzlich nicht mehr da sind. Da ist eine ethnologische und historische Aufgabe, diese Geräte in ihrer Verbreitung, Entwicklung und Bedeutung für den Menschen bis zum Jahre 1900 zu verfolgen'.

nationale staten¹⁸. Het gezag waarmee hij sprak overschaduwde wat in de discussie even zichtbaar was geweest en wat in de volgende jaren steeds duidelijker zou worden. Met de geschriften van een reeks generaties die gebiologeerd waren geweest door rudimenten en de waarde die die hebben voor de kennis van het verleden, was tenslotte een generatie opgegroeid die juist geïnteresseerd was in de verandering en de behoefte had dergelijke processen met ondubbelzinnige gegevens in hun sociaal-economisch verband op de voet te volgen. Als de Atlas een goede voorzitter had gehad, had die belangstelling haar zonder veel moeite ten goede kunnen komen. Hij had moeten inhaken op het voorstel van Klees, ook als het zijn persoonlijke voorkeur niet had gehad. Meer concrete voorstellen op latere congressen wezen de richting waarin het verder had kunnen worden uitgewerkt. Een van die voorstellen bepleitte bijvoorbeeld de vorming van steeds wisselende, kleine werkgroepen uit aangrenzende gebieden rond telkens andere probleemstellingen, met regelmatige publicaties in *Ethnologia Europaea* om een groter publiek van de betekenis van de geografische methode op de hoogte te houden. Misschien was dat ook gebeurd, wanneer Zender voorzitter was geweest. Zender kon luisteren en toonde zich bij herhaling bereid tot compromissen, mits hijzelf met rust werd gelaten. Maar Bratanić blokkeerde ieder initiatief dat afweek van de eindeloze, smalle weg die hij niet alleen voor zichzelf maar voor iedereen in zijn omgeving had afgepaald. De grootste concessie waartoe hij in al die jaren bereid was, was de steeds terugkerende patriarchale raad alle gegevens op te sturen naar de Zentralstelle, waarna de eindredacteur wel zou beslissen of ze gebruikt konden worden. Dit advies, niet meer dan een uitnodiging om in het wilde weg je gang te gaan, zonder een duidelijke werkhypothese waaraan je die gegevens kon toetsen, is verantwoordelijk voor de chaotische indruk die dit eerste deel van de atlas op de lezer zal maken.

Het eerste deel bevat de 28 overzichten die door of voor de verschillende Europese landen zijn ingezonden (5-104) en een samenvatting van M. Zender (105-114) met een globale interpretatie van de los bijgevoegde kaart (in 5 stukken, schaal 1:4.000.000). Behalve het Russische commentaar, dat (naar ik aanneem om politieke redenen) in het Russisch is afgedrukt, zijn de commentaren in het Duits, Engels of Frans gesteld. Ze hebben gemeen dat ze over jaarcyclusen gaan, voor het overige zijn ze zeer verschillend. Dat geldt in de eerste plaats voor de aangedragen gegevens. Doordat elk land een andere keuze uit de vele mogelijkheden heeft gemaakt is het een ratjetoe geworden van gegevens uit de volkskundige literatuur, archieven, dialectatlassen,

¹⁸ *Bericht*, 46: 'Wir wollen die grosse, gesamte Kulturverflechtung innerhalb Europas an einzelnen Beispielen verdeutlichen. Wir wollen innerhalb Europas im Laufe der letzten 2000 Jahre die wichtigen Kultur- und Strahlungszentren erkennen, auf der anderen Seite die konservativen, die Reliktgebiete. Wir wollen sehen auf welchen Wegen die Kultur sich ausgebreitet hat. [...] Wir können für gewisse Zeiten viel besser Beispiele liefern als die Geschichte, weil Geschichte für gewisse Zeiten über keine gründlichen Quellen verfügt und wir gerade für diese Zeit Quellen erschliessen können'.

schriftelijke en mondelinge enquêtes, die weer op geheel verschillende perioden of tijdstippen betrekking hebben, en soms gericht zijn op een vroegere situatie (door een beroep te doen op de herinnering van zegslieden), soms op de ten tijde van de enquête geldende situatie. Daardoor geeft de kaart op zijn best een beeld van de plaatsen waar de afgelopen honderd jaar tot een gewoonlijk niet vermeld tijdstip met enig ceremonieel jaarlijks door een groep mensen of kinderen op een vaste datum een vuur werd gebrand.

Nu zou het formalistisch zijn om de kaart om die reden te verwerpen. Wie met historische gegevens werkt, moet zulke ongerijmdheden voor lief kunnen nemen. Jammer is wel, dat men uit dogmatisme zelfs geen poging heeft gedaan om daarnaast een synchrone kaart te brengen (al was het maar voor een deel van het gebied), bijvoorbeeld voor 1970, zodat de gebruiker de gelegenheid had gehad om zich een beeld te vormen van de verschuivingen die zich in diezelfde honderd jaar hebben voorgedaan. Wat dat had kunnen opleveren toont het overzicht van Alain Atten van de gebruiken in Luxemburg¹⁹. Hij baseert zich daarvoor op historische gegevens uit de 17e–20e eeuw en op drie enquêtes, één uit 1939 en twee uit de tijd tussen 1963 en 1975. Aan de hand van die gegevens volgt hij de wisselingen in het gebruik tot in het jaar waarin hij het commentaar schreef en laat hij zien dat die periode allerminst gekarakteriseerd wordt door een toenemende regressie en dat de industrialisatie onmogelijk de motor achter de wisselvallige geschiedenis in de laatste honderd jaar kan zijn. Dat is zijn antwoord op de uitnodiging om alles wat hem goed leek naar de Zentralstelle te sturen.

Het Luxemburgse overzicht is niet het enige dat meer geeft dan gevraagd is, maar wel het enige waarin de lijn zover is doorgetrokken. Daarnaast zijn er een aantal landen (vooral Schotland (64–75), maar ook de beide Ierlanden, IJsland, Italië, Nederland, Polen en Zweden) die een poging doen, al is het maar met een enkele opmerking, om enig historisch perspectief aan te brengen. De overige (vooral de landen waar het gebruik nog levend is) beperken zich tot twee dimensies, waardoor hun commentaren bij de lezer een gevoel van tijdeloosheid achterlaten dat typerend is voor de wetenschappelijke ideologie die achter deze onderneming schuilgaat.

De kaart die op grond van deze gegevens is getekend, bevestigt het beeld dat we al van Liungman kenden, maar ze is genuanceerder. Terwijl Liungman slechts vier vuren onderscheidde, vindt men er hier meer dan tachtig, en *mutatis mutandis* geldt dat ook voor de dichtheid van het net. Toch gaat het ook nu in feite om de verspreiding van dezelfde vier vuren of groepen van vuren: het St. Jansvuur (23–24 juni), de beide vastenvuren (op de eerste zondag in de vasten en op vastenavond), het paasvuur en het

¹⁹ Een ander voorbeeld is een artikel van Zender [!] in de Rhein. Vierteljahrsblätter 38 (1974), 355–385: *Lichterumzüge und Jahresfeuer von 1900 bis 1934*. Zender heeft daarvoor de gegevens gebruikt, die hij van de kaart voor de Europese Atlas verwijderd had, omdat ze de weerslag waren van een recente ontwikkeling.

meivuur²⁰. Het St. Jansvuur domineert in het westen en het oosten van Europa, met inbegrip van Zuid-Duitsland en Oostenrijk. De andere vuren vullen het centrum en het noorden op, waarbij het vastenvuur een min of meer gesloten gebied vormt ten westen en oosten van de grenzen tussen Frankrijk, Italië, Zwitserland en Duitsland, terwijl de twee andere vuren in kleinere en grotere groepen verspreid zijn over het gehele gebied (zie kaart). Van deze vier vuren is, naar de mening van Zender, het meivuur het oudste en ook het enige waarvan de oorsprong in ieder geval vóór de kerstening gezocht moet worden. Bij de andere drie sluit hij een voor-christelijke oorsprong niet uit, maar wanneer wij ze in de geschiedenis aantreffen, zijn ze door hun koppeling aan christelijke feestdagen (in tegenstelling tot het meivuur) *gekerstende* vuren. Voor die voor-christelijke oorsprong van het meivuur heeft hij twee argumenten: een passage uit het leven van St. Patricius (800), waarin sprake is van diens strijd tegen het meivuur²¹, en de oud-Ierse benaming *Beltane* voor de maand mei, die een verwijzing naar een vuur bevat. Aan deze twee argumenten voegt hij er nog eens vier toe ter ondersteuning van zijn stelling dat het meivuur ook het oudste is. Omdat deze argumenten door hun suggestiviteit en hun zwakheden kenmerkend zijn voor de denkwijze van de generatie van volkskundigen die de Europese Atlas heeft opgezet en omdat ze een illustratie zijn bij de punten waarop de hiervoor weergegeven critiek zich richtte, ga ik er uitvoerig op in.

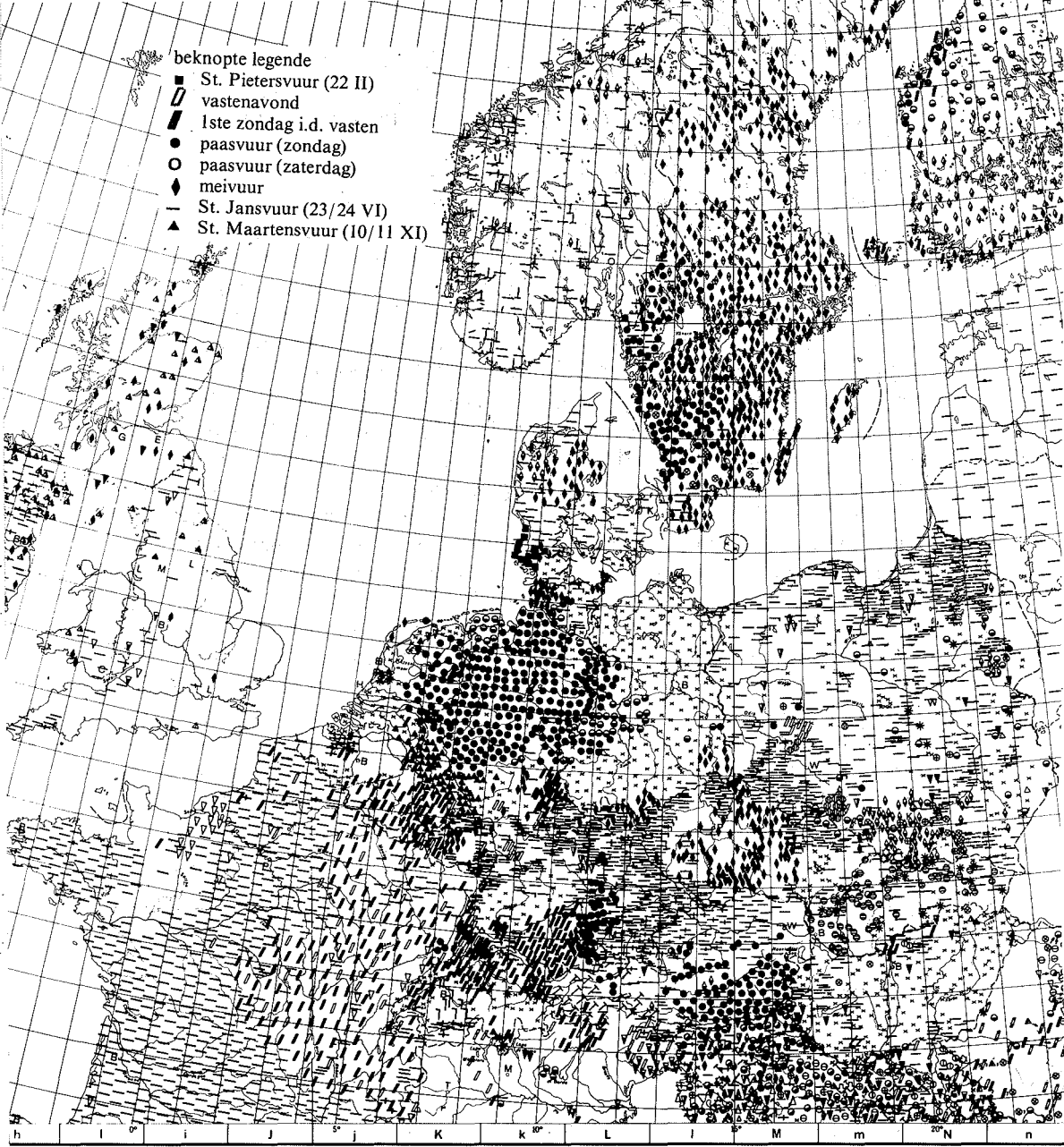
1. In het zuidwesten van Beieren bevond zich in het begin van deze eeuw een klein verspreidingsgebied van meivuren, niet veel groter dan 50 × 20 km², die in het westen werden begrensd door vastenvuren, in het oosten door paasvuren. Tussen de meivuren en de paasvuren loopt de Zwabisch-Beierse dialectgrens. Omdat men aan weerszijden van taalgrenzen dikwijls archaische vormen aantreft, ziet Zender in deze verspreiding een bewijs dat de meivuren vanuit het westen tot dichtbij de taalgrens verdrongen zijn door het vastenvuur, de paasvuren vanuit het oosten door het St. Jansvuur. Op zichzelf is die interpretatie aannemelijk. De behoefte om de eigen identiteit te bewaren, kan in grensgebieden aanleiding zijn om vast te houden aan cultuurvormen die verschillen zichtbaar maken. Maar de meer algemene conclusie dat *het* meivuur ouder is dan *het* vastenvuur en *het* paasvuur ouder

²⁰ Voor Nederland zijn nog van belang het St. Maartensvuur en het Matthijsvuur (naar alle waarschijnlijkheid een variant van het St. Pietersvuur), die echter maar een beperkte verspreiding hebben.

²¹ Vgl. Liungman [noot 4], 536: 'Legendarisch, aber daher nicht unbedingt falsch, ist die Erzählung von St. Patrick (gest. 460), nach welcher die Heiden in Irland im Frühling alles Feuer auszulöschen pflegten, bis neues Feuer im Hause des Königs von Tara entfacht worden war. St. Patrick zündete indessen sein 'Osterfeuer' auf dem Gipfel des Berges Slane an, während Tara noch in Finsternis lag. Das Feuer der Heiden muss sich auf die Beltanefeuier beziehen. Volkstümliche Osterfeuer sind aus Grossbritannien nicht bekannt'. Zender vermeldt deze plaats niet, maar ik vermoed dat dit zijn bron is, al ontbreekt in zijn weergave de localisatie (Ierland) en de opmerking dat paasvuren in Groot-Brittannië onbekend zijn.

beknopte legende

- St. Pietersvuur (22 II)
- ▨ vastenavond
- ▨ 1ste zondag i.d. vasten
- paasvuur (zondag)
- paasvuur (zaterdag)
- ◆ meivuur
- St. Jansvuur (23/24 VI)
- ▲ St. Maartensvuur (10/11 XI)

Fragment uit de Europese Atlas (sterk verkleind)

dan *het* St. Jansvuur, die in deze interpretatie van een beperkt lokaal verschijnsel besloten ligt, is alleen te trekken als eerst bewezen is dat de talrijke andere meivuren en paasvuren op de twintigste-eeuwse kaart van Europa resten zijn van eenzelfde vuur. En dat staat nu juist ter discussie.

2. In ons land kent men het meivuur in het begin van deze eeuw alleen op Texel en Terschelling en (bij name of uit de herinnering) in Spakenburg-Bunschoten en in Grijskerk. Gegevens uit de 16e–19e eeuw maken het evenwel aannemelijk dat dit resten zijn van een veel groter verspreidingsgebied in het gehele noorden van ons land²². Op grond van het kaartbeeld komt Zender tot de conclusie dat het daar vanuit het oosten door het paasvuur verdreven is. De idee achter deze conclusie is dat het meivuur een oorspronkelijk heidens voorjaarsvuur is, dat in het paasvuur zijn gekerstende vorm heeft gevonden²³. Historische bewijzen daarvoor ontbreken echter en voor ons land is de ontwikkeling die hij hier schetst ook uiterst onwaarschijnlijk. Ze zou moeten steunen op cultuurinvloed in de 16e–19e eeuw vanuit het arme Nedersachsen op het veel rijkere noorden van ons land. Theoretisch zou men nog wel kunnen denken aan het (eeuwenlang) naast elkaar bestaan van een (oorspronkelijk heidens) meivuur en een (jonger) paasvuur, waarbij dan het meivuur geleidelijk aan kracht inboette. Men moet zich dan echter wel bewust blijven dat de 16e–17e-eeuwse plakaten tegen het meivuur (waaruit we het bestaan ervan kennen) zich niet zozeer richtten tegen zijn heidens karakter, als wel tegen de ongeregeldheden die erbij plaats hadden. Om soortgelijke redenen worden ook wel (zij het minder

²² Men raadplege voor Groningen de decreten van de provinciale synode van 1605, 1606, 1612 en 1616, die zich onder meer tegen de meivuren richten (*Acta der provinciale en particuliere synoden*, [enz.] verz. en uitg. d. J. Reitsma en S.D. van Veen, dl. VII, Groningen 1898, 102, 113, 203, 281); voor Friesland de ordonnantie van het Hof 'tegens het planten van meyboomen, en bakens of stroo te branden' van 28 en 30 april 1580 (*Groot Placaat en Charter-Boek van Vriesland* dl. IV [enz.] verz. d. G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, Leeuwarden 1782, 150) en de gegevens bij Van der Molen over het voorkomen van meivuren in Friesland in de 18e en 19e eeuw (S.J. van der Molen, *De Friesche kalenderfeesten* [enz.], Den Haag [1941], 54–55); voor Drente het placcaat van de Staten van Drente van 24 febr. 1663 tegen de meivuren (J.G.C. Joosting, *De archieven der elkander vóór 1814 opgevolgde gewestelijke besturen van Drenthe*, Leiden 1909, no. 6, dl. IV, f. 255); voor Holland de vijf decreten van het Stadsbestuur van Vlaardingen tussen 1606 en 1644 tegen de meivuren (Theo J. Poelstra, *Stad in wording, Vlaardingen 1574–1650*, in *Hist. Jb. Vlaardingen* 2 (1978), 97).

²³ In Bonn [zie noot 7] merkte Zender daarover op (34–35): 'Sowohl die Geschichte wie die Verbreitung deuten darauf hin, dass das Osterfeuer eine Verchristlichung des Maifeuers ist, und zwar sowohl das weltliche Feuer am Ostersonntagabend im Norden, das ohne jede Mitwirkung der Kirche abbrennt, wie auch die kirchliche Feuerweihe' [enz.]. In het definitieve commentaar is 'Maifeuer' veranderd in 'Frühlingsfeuer' (108), maar op dezelfde bladzij heeft hij het, sprekend over de verspreiding van meivuur en paasvuur over 'der im Osterfeuer verchristlichen Form', wat impliceert dat hij aan twee vormen van hetzelfde voorjaarsvuur denkt. De voorzichtige verandering is daardoor eerder een verzwakking dan een versterking van de tekst.

vaak) maatregelen tegen het paasvuur genomen²⁴. Dat het paasvuur het meivuur overleefde, zal men eerder moeten zoeken in zijn gunstiger plaats op de kalender (op de avond van een officiële feestdag) dan aan zijn gekerstend karakter. In ieder geval is de verhouding tussen de beide vuren in ons land aanzienlijk genuanceerder dan het beeld dat Zender geeft, zou doen vermoeden. De grote lijnen die hij trekt vinden in deze gegevens niet alleen geen steun, ze staan zo'n meer genuanceerde beschouwing zelfs in de weg²⁵.

3. Ook in Zweden en Finland toont de kaart een naast en door elkaar bestaan van meivuur en paasvuur. Zender ziet daarin een parallel met de Nederlandse situatie, wat moet betekenen dat hij ook hier uitgaat van een verdringing van een ouder meivuur door een jonger paasvuur. Die gedachte ligt voor de hand. Zweden (en in het bijzonder het midden en noorden waar het meivuur domineert) geldt in veel geografisch-volkkundige studies als een relictgebied. Wie met die literatuur enigszins vertrouwd is, wordt meteen getroffen door de opvallende plaats die het meivuur daar inneemt en is geneigd daaruit conclusies te trekken. Maar ook in dit geval worden die gedwarsboomd door de historische feiten²⁶. Die feiten reiken voor het meivuur en het paasvuur niet verder terug dan de eerste helft van de achttiende eeuw. Het paasvuur komt dan voor in westelijk Götaland (aan de zuidwestkust van Zweden) waar het in de tweede helft van de achttiende eeuw (net als het meivuur bij ons) bestreden wordt vanwege de ongeregelheden die het veroorzaakt. Niettemin breidt het zich nog enigszins naar het noorden en het oosten uit, maar niet ten koste van het meivuur (zoals Zender suggereert), maar van het midzomervuur (dat op de kaart met het teken voor het St. Jansvuur is weergegeven). In diezelfde tijd breiden de meivuren zich vanuit Uppland (waar ze in het begin van de achttiende eeuw bekend zijn

²⁴ Bijvoorbeeld in Groningen in 1612 [zie hiervoor, noot 22]: 'Wort gedolert, dat noch nit ten vullesten affgeschaffet ijs dat unbehörlicke schenckent, blakerent unde schlahent, so bij brüdegam und brüdt geschehen, thom deele buthen und ijn der kercken ante et post copulationem, ock nit alleine bij vorgedachten personen, sondern ock up Passchen, Pingstern, Meijavendt und Johannis Midsommer und andere dagen mehr' [enz.]

²⁵ Zender heeft deze critiek blijkbaar voorzien. Aan het slot van zijn commentaar verweert hij zich ertegen: 'Mit einer geradlinigen Entwicklung, mit Aufstieg, Ausbreitung, Stagnation, Regression, Verfall und Untergang können wir in keinem einzigen Fall rechnen. Es ist ein ständiges Auf und Ab. Einer Ausbreitung folgt an einer Stelle etwa Rückgang und zer selben Zeit in anderem Raum bei der gleichen Form weitere Ausbreitung. [. . .] Nur im grossem Überblick lassen sich diese Zusammenhänge richtig beurteilen, nur dann werden lokale Anstösse als sekundär wirkend erkannt als Anstösse, die ein solches Bild zwar modifizieren können, die aber selten eine grosse Bewegung auslösen oder überhaupt Ursache für die Entstehung sind. Für die lokale Einordnung und Gestaltung sind lokale Interessen in ihrer Wirkung allerdings nicht zu unterschätzen. Sie erweisen sich aber beim gleichen Jahresfeuer von Landschaft zu Landschaft als direkt gegensätzlich'. (113-114). Dat zou overtuigen als het beeld dat hij ontwierp meer was dan een (gereconstrueerde) vroege fase in de geschiedenis en iets bijdroeg aan de kennis van de concrete historische situatie waarin de vuren functioneerden. De idee dat het meivuur door een gekerstend paasvuur verdreven is, doet dat niet.

²⁶ Voor deze feiten raadplege men het commentaar van Bringéus in deze band op pp. 76-80.

onder de naam Walpurgisvuur²⁷) uit over Zuid- en Noord-Zweden, tot ze op de paasvuren stuiten. Over de oorsprong van de vuren is daarmee natuurlijk niets gezegd. Bringéus veronderstelt dat het paasvuur teruggaat op een middeleeuwse kerkelijke ritus in het oude bisdom Skara, terwijl de oudere naam Walpurgisvuur voor het jongere (!) meivuur naar mijn mening eveneens naar een christelijk (eventueel gekerstend) gebruik lijkt te wijzen. Voor een verdringing van een heidens meivuur door een christelijk paasvuur, zoals die door Zender gesuggereerd wordt, bevatten deze feiten in ieder geval geen enkele aanwijzing. Het meest opmerkelijke is nog de achteloosheid waarmee hij daaraan voorbijgaat. Hij merkt wel op dat paasvuur en meivuur zich waarschijnlijk aan het eind van de middeleeuwen vanaf het vasteland over Zweden verspreid hebben (op grond van een door hem veronderstelde parallellie met de verspreiding van de St. Gertrudis-verering) en hij maakt ook melding van de negentiende-eeuwse verbreiding van het meivuur, maar hij doet dat af als locale, secundaire ontwikkelingen die de kern van zijn betoog niet aantasten.

4. Het vierde argument is dat het meivuur in Ierland zelf thans vrijwel verdwenen is. Het is een raadselachtig argument, omdat dezelfde opmerking gemaakt had kunnen worden over alle andere vuren in Ierland, in het bijzonder het St. Jansvuur en het St. Pietersvuur, waardoor zijn waarde volledig ontkracht wordt.

Dat Zender genoeg neemt met een zo ondeugdelijke bewijsvoering, zonder te zien dat deze zich op beslissende punten tegen hem richt, is te verklaren uit de vooroordelen die aan zijn interpretatie van het kaartbeeld ten grondslag liggen. Die vooroordelen berusten ten dele op de interpretaties van zijn voorgangers (op die van H. Freudental voor de verhouding tussen paasvuur en meivuur, op die van Liungman voor de verbreiding van het St. Jansvuur), ten dele op zijn eigen schets van de verbreiding van het vastenvuur (die wel overtuigend is maar die naar mijn mening zijn interpretatie van de verbreiding van de drie andere vuren allerminst bevestigt), maar vooral op de suggestiviteit van het kaartbeeld. Het kaartbeeld, met zijn grote, vrijwel aaneengesloten verspreiding van het St. Jansvuur in het westen, oosten en zuiden en van de vastenvuren in het centrum (als men tenminste hun verspreiding in Zuidoost-Europa buiten beschouwing laat, wat Zender dan ook doet) verleidt de beschouwer maar al te gemakkelijk om de her en der verspreide groepjes paasvuren en meivuren te interpreteren als resten van oudere aaneengesloten verspreidingsgebieden en dwingt hem vervolgens om af te rekenen met historische feiten die die interpretatie in de weg staan, hetzij door ze te negeren, hetzij door ze te verkrachten, hetzij door ze als lokaal of secundair opzij te veegen. De hiervoor besproken bewijsvoering geeft daarvan de voorbeelden.

²⁷ Hetgeen impliceert dat het onder deze naam niet ouder kan zijn dan de elfde eeuw en dus op zijn minst een gekerstend meivuur is (vgl. 108).

Dat Zender zich, ogenschijnlijk tegen beter weten in, tot een dergelijke bewijsvoering heeft laten verleiden, komt natuurlijk voort uit zijn voorkeur voor dit soort verklaringen, maar ook aan een meer algemeen menselijke behoefte aan het scheppen van orde door het aanwijzen van een monocausale samenhang in een chaotisch beeld. Het kaartbeeld moet tot een eenheid worden omgesmeed door alle oneffenheden weg te nemen. Ik geef nog twee voorbeelden om dat te illustreren.

1. In het noorden van Duitsland vormde de Elbe in het begin van deze eeuw ongeveer de grens tussen een groot gebied met paasvuren in het zuiden en een kleiner gebied met meivuren in Sleeswijk-Holstein. Deze laatste zoeken voor het oog aansluiting bij de meivuren in Jutland en Zweden. Als men (met Zender, maar zoals we hiervoor zagen niet altijd op goede gronden) de St. Jansvuren in Denemarken, Noorwegen en Zweden en de paasvuren in Zuidwest-Zweden als latere import beschouwt, dan staan een dergelijke aansluiting alleen nog de kleine groep St. Pietersvuren (22 februari) langs de waddenkust van Noord-Friesland (op de grens van Sleeswijk en Jutland) in de weg. De oplossing die Zender aandraagt, is simpel. Hij vraagt zich af of deze St. Pietersvuren misschien een locale variant van eenzelfde voorjaarsvuur zijn, te meer omdat zowel de meivuren als de St. Pietersvuren worden aangeduid met de term 'Bökenbrennen'. Dat argument zou, als zoveel van dit soort argumenten, overtuigender zijn geweest als de term 'bekenen' of 'bakenen' in de kustgebieden en met name in Nederland niet voor allerlei soorten van vuren was gebruikt, waardoor het waarschijnlijker is dat hij gewoon 'branden van een vuur' heeft betekend²⁸.

2. Het laatste voorbeeld tenslotte onderscheidt zich van de voorafgaande omdat het laat zien dat Zender wanneer zijn hypothese in de discussie bedreigd wordt, argumenten aanvoert die hij, wanneer ze zijn eigen systeem zouden hebben aangetast, als secundair of lokaal terzijde zou hebben geschoven. Ik doel op de discussie met Wolfram²⁹. Wolfram gaat uit van een vuur dat in Oostenrijk en Zuid-Duitsland bekend is onder de naam 'zonnwendevuur'. Hij veronderstelt dat het de rest is van een heidens vuur dat oorspronkelijk in geheel Europa bekend is geweest, maar later gekerstend is tot St. Jansvuur. De verspreiding van het St. Jansvuur zou die hypothese ondersteunen (waarbij als bijzonder argument nog de naamge-

²⁸ In Nederland wordt de term behalve voor het vuur op St. Matthijs en op St. Pieter en voor het meivuur, volgens de gegevens in ons archief ook gebruikt voor een vuur op Aswoensdag (vragenlijst 4 (1938): Knollendam, voor de vuurtjes op luilak en meer in het algemeen vuurtjes die door kwajonges worden gestookt (med. van G. Heyns voor Assendelft in 1942), voor het vuur op Koninginnedag (med. v. W.C. Speets in 1958, en op lijst 5 (1939) voor Warmenhuizen) en (in 1594) voor een huwelijksvuur in Friesland (S.J. v.d. Molen, *De Friesche kalenderfeesten* [enz.], Den Haag 1941, 8).

²⁹ R. Wolfram, *Die Jahresfeuer*, Österr. Volksk. atlas Lf. 3 (1968), Bl. 52 en Lf. 4 (1971), Bl. 68 en 69, met commentaar, en het commentaar in deze band (50-54).

ving en de positie in Ierland en Zweden zou kunnen worden aangevoerd), maar ze impliceert ook dat het St. Jansvuur vervolgens weer uit het midden en noorden van Europa verdrongen moet zijn door de vastenvuren, meivuren en paasvuren. De manier van redeneren lijkt als twee druppels water op die van Zender, maar de uitkomst verdraagt zich niet met diens hypothese. Zender gaat uit van een heidens voorjaarsvuur, dat we in zijn gekerstende vorm als paasvuur kennen en dat vanuit verschillende cultuurcentra weer is verdreven door de vastenvuren en het St. Jansvuur. Theoretisch wil hij wel de mogelijkheid openhouden dat er oorspronkelijk twee heidense vuren zijn geweest, één in het voorjaar, één aan het begin van de zomer, maar hij voelt kennelijk weinig voor zo'n mogelijkheid en bovendien verdraagt de veronderstelling dat het St. Jansvuur door de andere vuren verdrongen zou zijn zich naar zijn mening slecht met de historische feiten en met de verspreiding van het St. Jansvuur. Hij is daarom geneigd om het zonnewardvuur in Oostenrijk en Zuid-Duitsland voor een regionale bijzonderheid te houden.

Wie van beiden meer of minder gelijk heeft, is in dit verband van geen belang. Wezenlijker is dat het voorbeeld laat zien hoe het kaartbeeld gebruikt kan worden voor twee geheel verschillende abstracte constructies. De botsing tussen die constructies brengt ons niet dichterbij de historische werkelijkheid, maar illustreert de behoefte van mensen om sluitende systemen te bouwen. Dat Zender zich daarbij niet helemaal op zijn gemak voelt, blijkt uit zijn herhaalde waarschuwing dat dit pas een voorlopig commentaar is. Het definitieve commentaar kan pas gegeven worden wanneer de atlas voltooid is. Soortgelijke waarschuwingen hebben van meet af aan de Europese atlasondernemingen vergezeld, ook de Nederlandse. Ze suggereren dat verschillende cultuurvormen in essentie hetzelfde verspreidingsproces hebben doorgemaakt, waardoor het mogelijk is door vergelijking hoofd- en bijzaken te scheiden en zo te komen tot een culturele morfologie van Europa³⁰. Dat is door zijn eenvoud een aantrekkelijk perspectief. En in het bijzonder Zender heeft in zijn *Räume und Schichten mittelalterlicher Heiligenverehrung* (1959) laten zien dat de vergelijking van de verspreiding van sterk verwante cultuurvormen verhelderend kan zijn. Maar in zijn algemeenheid spreekt er toch eerder een gevoel van onmacht uit tegenover de grote aantallen verspreidingskaarten die zich door een ontbreken van historische gegevens aan iedere interpretatie onttrekken.

Blijft de vraag hoe we de kaarten als die van de jaarvuren moeten benaderen om aan de verleiding van een suggestief kaartbeeld weerstand te bieden. Want over de betekenis van de kaart als methode van onderzoek

³⁰ Bijvoorbeeld zijn opmerking in Helsinki (*Bericht* (1972), 39): 'Wenn 10 bis 15 Hefte von unseren 'Vorarbeiten' und 10 bis 15 vorläufige Karten vorliegen, wird sich sehr vieles klären, und wir gewinnen schon einen Einblick in die kulturelle Morphologie Europas'.

moet na het voorafgaande geen misverstand bestaan. De kaart dwingt als geen andere methode tot duidelijke localisatie. Ze stelt problemen die in een meer globale ordening van gegevens verdoezeld blijven. En in de gevallen waarin ze regionale of nationale grenzen overschrijdt, biedt ze uitzicht op verklaringen van de verspreiding van cultuurvormen die in een kleiner verband niet gegeven zouden kunnen worden. Het bezwaar van de kaart is echter dat ze dwingt tot vereenvoudiging en dat vereenvoudiging de weg opent voor speculaties die alleen overeind zijn te houden door historische feiten weg te werken of te bagatelliseren of door ze te richten op een periode die zich onttrekt aan de controle door dergelijke feiten. De gevaarlijkste vereenvoudiging die op de Europese kaart van de jaarvuren is doorgevoerd is de eenzijdige concentratie op de datum (met verwaarlozing van de functie) en de verdoezeling van het historisch perspectief. De ideologie die daarachter stak, was dat de veranderingen in de periode tussen de komst van het christendom en de industriële revolutie zich hebben voltrokken volgens eenzelfde patroon (de verdringing van voor-christelijke vuren door vuren gebonden aan een christelijke feestdag), dat zich daarbij hoogstens verschillen in tempo zouden hebben voorgedaan en dat die verschillen zijn af te lezen uit de intensiteit van de verspreiding. In die ideologie was geen plaats voor de overweging dat die verschillen in tempo en de verschillen tussen de culturen onderling (als gevolg van een andere economische ontwikkeling) dit theoretische patroon zouden kunnen doorkruisen. Er werd evenmin rekening gehouden met de mogelijkheid dat de verspreiding en de functie in de opeenvolgende eeuwen door geheel verschillende processen bepaald kan zijn, waarvan de kerstening er één was en misschien niet eens de belangrijkste. Had men die mogelijkheden wel opengelaten, dan zouden bijvoorbeeld de Zweedse en Nederlandse meivuren niet met eenzelfde teken op de kaart zijn gebracht, dan zouden er pogingen zijn gedaan om dwarsdoorsneden in de tijd te maken en er zou in ieder geval als voorwaarde aan de commentaren zijn gesteld dat uitvoerig aandacht werd besteed aan de historische processen en mechanismen die tot de huidige verspreiding hebben geleid. Dat was de inzet van de pogingen op de opeenvolgende congressen een discussie op gang te brengen. Die pogingen zijn dus mislukt. Het zal mij niet verbazen wanneer straks blijkt dat dat voor de toekomst van de Europese Atlas fataal is geweest.

februari 1982